
ЦЕНТРАЛЬНА МОГИЛА ВЕЛИКОГО РИЖАНІВСЬКОГО КУРГАНУ

**С. А. Скорий, Я. Хохоровські,
В. П. Григор'єв, Я. Ридзевські**

Публікується інформація про відкриття непограбованої центральної могили у поховальній пам'ятці скіфської знаті — Великому Рижанівському кургані.

Великий Рижанівський курган належить до групи скіфських поховальних пам'яток степового типу, розташованих на півдні Дніпровського Лісостепового Правобережжя. Він входить до складу невеликого могильника, насипи якого ланцюжком простягнувся уздовж давнього шляху, на високому вододільному плато, на південь від сучасного с. Рижанівка Звенигородського р-ну Черкаської обл.¹. Він став відомим завдяки роботам польських дослідників Ю. Талько-Гринцевича (1884 р.) та Г. Оссовського (1887 р.), що призвели до відкриття непограбованої бокової могили заможної скіф'янки у супроводі численних речей, зокрема і з коштовних металів². Час вказаного поховання визначають зараз 330—300 рр. до н. е.³. Невеликі роботи на кургані були здійснені Д. Я. Самоквасовим, що проводив розкопки інших курганів могильника⁴.

Ця пам'ятка на довгі роки випала з поля зору скіфознавців. Інтерес до неї відродився у 1995 р., коли двоє з авторів цієї статті поставили питання про необхідність знайдення та повного дослідження Великого Рижанівського кургана⁵. Використовуючи дані топографічної зйомки Г. Оссовського курганних груп у районі Рижанівки, пощастило ототожнити найбільший з насипів, що зберігся (висота 4,75, діаметр до 42 м), із Великим Рижанівським курганом⁶.

Під час робіт Українсько-Польської експедиції⁷ було розкрито західну частину насипу, вивчено її структуру, ідентифіковано численні ями з розкопками попередніх дослідників, знайдено плями двох могил: бокової (поховання № 1) та центральної (поховання № 2).

При дослідженні бокової, впускної могили, яку розкопував Г. Оссовські, було уточнено ряд деталей її конструкції, знайдено кістки дівчинки 12—14 років, яка супроводжувала заможну небіжчицю, кілька речей, які пропустив дослідник, в тому числі перстень, у якому за щиток був використаний боспорський статер 314—296 рр. до н. е.⁸. Це був третій подібний перстень, знайдений у згаданій могилі, та четвертий із знайдених під час розкопок скіфських пам'яток.

Центральну могилу було досліджено у 1996 р. Вона виявилася непограбованою. Розташована у західній половині підкурганної поверхні. Це бездромсна катакомба, яка складалася із вхідної ями та прилеглої до неї з південного заходу поховальної камери (рис. 1; 2). На час дослідження її склепіння впало. Могилу було орієнтовано за віссю північний захід — південний схід. Неподалік від вхідної ями розташовано лінзи материкового викиду.

Вхідна яма мала майже правильну прямокутну форму (розміри 4,4×2,68 м). Глибина від рівня давнього горизонту понад 2,6 м. Заповнення — однорідний чорнозем. Стінки ями вертикальні. На північній та західній фіксувалися сліди знарядь, якими копали могилу, з шириною робочої частини 4,6 см. У північному та південному кутках — 2 невеликі підтрикутної форми недбало виконані сходинки. На дні ями було розташовано дві супроводжувальні могили у ґрунтових ямах.

Поховання охоронця прикривало собою вхід у підземелля. Могильна яма підпрямокутної форми (1,7×0,35—0,52×0,52—0,64 м) орієнтована за віссю пів-

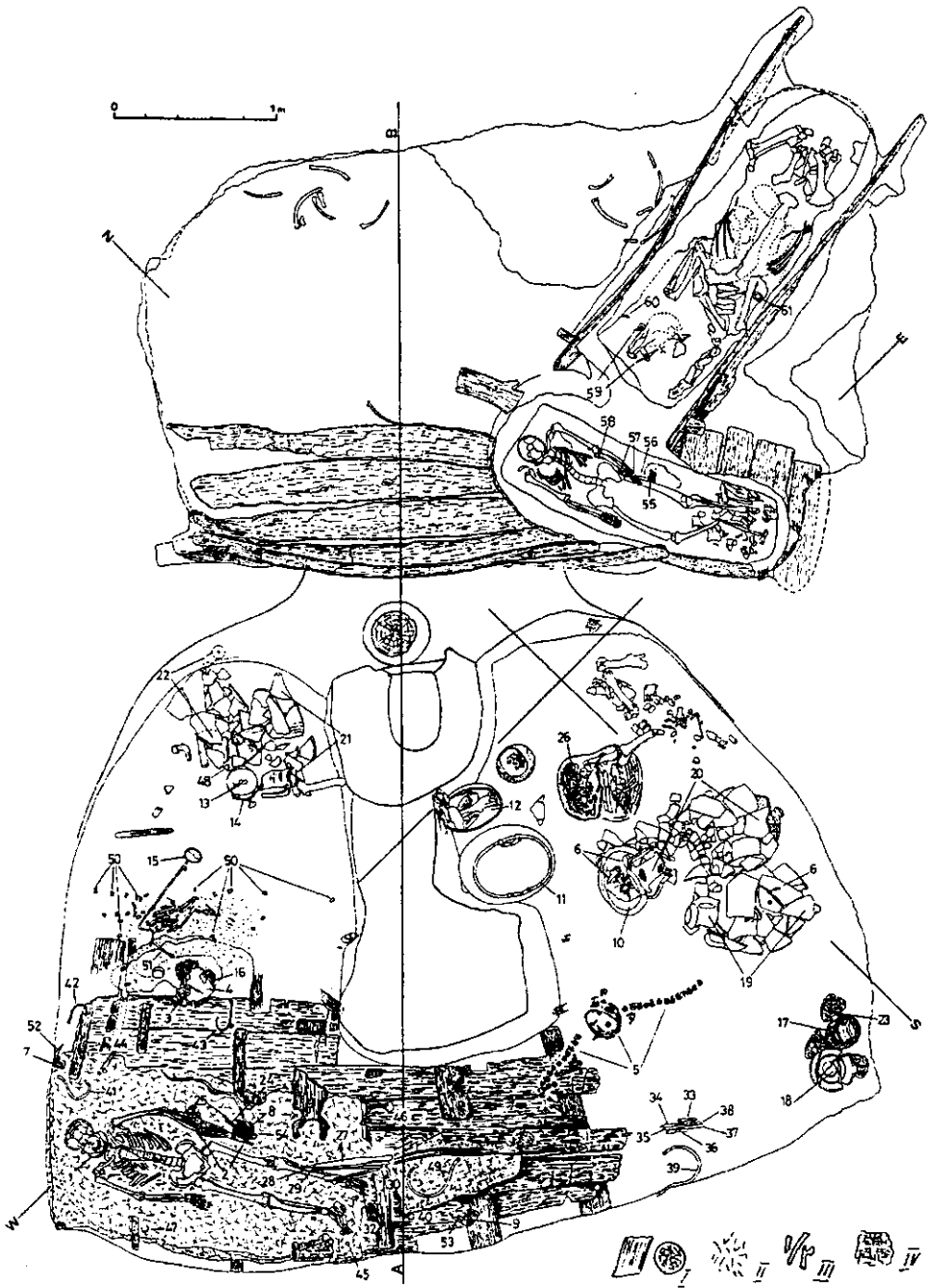

Рис. 1. План центральної могили Великого Рижанівського кургану: I — дерево; II — підстилка з трави; III — кістки тварин; IV — кора; 1 — гривня; 2 — меч; 3 — келих; 4, 14 — килики; 5 — залишки жіночого парадного головного убору; 6 — деталі ритону; 7—9, 55 — сагайдаки; 10 — лутерій; 11, 12 — казани; 13 — чаша; 15 — курильниця; 16 — сітула; 17 — канфар; 18 — блюдо; 19—22 — амфори; 23 — пеньки; 24, 51—53, 56 — ножі; 25, 58 — шила; 26 — скоба; 27 — наконечник списа; 28—32 — наконечники дротиків; 33—38 — втоки; 39—43 — гаки; 44—46 — кігті велмедея; 47 — «виделочка»; 48 — ручка чаші; 49 — ворварка; 50 — астрагали; 54 — фрагменти лука; 57 — намисто; 59 — вудила та псалі; 60 — підпружна пряжка; 61 — нахрапник. 1, 5 — золото; 2 — золото, залізо, срібло; 3, 4 — срібло; 6 — золото, срібло; 7—9, 55 — бронза, шкіра, дерево; 10—14, 16, 47, 48 — бронза; 15 — бронза, залізо; 51—53, 56, 58—61 — залізо; 50 — кістка; 57 — скляна «паста», кістка.

ніч-північний захід — південь-південний схід. Спочатку її було перекрито упоперек дубовими плахами чи дошками 0,18—0,3 м завширшки. Кістяк чоловіка 35—40 років⁹ лежав на підстилці з очерету, випростано на спині, головою на північ—північний захід. Збереженість кісток погана. Права рука лежала уздовж тубула, ліва — на стегні. Ноги зведені у гомілках, права підігнута у коліні. Хребет дуже вигнутий. Враховуючи це, а також те, що череп похованого лежав упритул до стінки ями, можна припустити, що могила була замалою для померлого і його буквально увіпхнули до неї. На рівні лівого ліктя лежало залізне шило з дерев'яною рукояткою, біля стегна — залишки шкіряного сагайдака з 66 стрілами з бронзовими вістрями: 57 з них — тригранні з прихованою втулкою та по-різному опущеними кінцями граней, 9 — трилопатеві, 4 з них також з прихованою втулкою. Біля колчана лежав залізний ніж з кістяною рукояткою. На зап'ясті лівої руки була перев'яз з 27 намистин. У ногах похованого на дерев'яному підносі або блюді, від якого лишився тлін, — кістки від жертвовної конини¹⁰. Викид з могили лежав на північний захід від вхідної ями.

Поховання коня знаходилось поряд із похованням охоронця, майже перпендикулярно до нього. Могила підпрямокутної форми (2,22×0,62—0,82×0,54—0,6 м) орієнтована за віссю схід — захід. Спочатку стіни могили (в усякому разі, довгі) було обкладено уздовж дерев'яними плахами, від яких зберігся тлін. На горі, по краях могили, уздовж довгих стін були укладені дошки або колоди, що кріпилися у пазах, вище верхнього краю східної торцевої стіни могили. Ця конструкція тримала материковий викид, виїнятий з могили і складений з двох боків уздовж неї. На північному викиді знайдено 12 ребер коня.

На дні могили на животі, з підігнутими ногами, головою на захід лежав кістяк коня. Череп з деталями вузди — кільчастими залізними вудилами та прямими, дводирчастими псаялями, що знаходилися у роті — лежав окремо від кістяка, мордою уперед, паралельно шийним хребцям. Складається враження, що перед тим, як покласти до могили, у коня відрубали голову. В області живота фіксувалася органіка сірого кольору (сліди їжі?). Справа від черепа, у переміщеному стані, знаходився залізний нахрапник з плоским щитком, а біля лівої лопатки — залізна підпружна пряжка. Біля входу до поховальної камери, на ширину вхідної ями, лежав дерев'яний поміст шириною до 0,8 м — чотири дубові дошки. З південно-східного кута їх краї були вставлені у нішу. Поміст конструктивно не був пов'язаний з могилами. зокрема похованням охоронця, хоча його південно-східна частина й розташована частково над закладом могили. Ймовірно, він виконував роль своєрідного столу для тих, хто створював могилу (?) для здійснення першої тризни над похованими безпосередньо у вхідній ямі. На користь цього свідчать знайдені на дні вхідної ями поблизу «столу» кінські ребра. Спочатку це були великі шматки кінського м'яса.

Вхід до поховальної камери було затулено заслоном з двох горизонтальних рядів дерева. Перший складали дошки, покладені одна на іншу. Збереглися залишки 5 з них шириною 0,1—0,2 м; довжина дошки найкращої збереженості — 2,1 м. Другий ряд складався з 11 колод довжиною 1,9—3 м, діаметром 0,1—0,14 м. Заслон підтримували вертикальні стовпи, що стояли по кутах. Нижню частину заслону спочатку було розташовано у неглибокій канавці шириною 0,2, глибиною 0,1 м.

Устя входу до підземелля шириною близько 1,6, висотою 0,6 м, мало вигляд горизонтальної щілини, що ділилася на два рукави шириною 1 і 0,6 м, які майже перпендикулярно опускалися до дна поховальної камери. Біля входу виявлено дубовий стовп висотою 1,1, діаметром до 0,25 м, що колись підтримував склепіння поховальної камери.

Поховальна камера довжиною 3,7, завширшки 2,8—5,1 м мала трапецієподібну форму. Дно її рівне, поступово знижувалось від входу до протилежної стіни: максимальний перепад глибин 0,18—0,26 м. Стіни підземелля у нижній частині досить рівні. Верхня їх частина, як і стеля, обвалилася. Склепіння камери реконструюється як аркоподібне з максимальною висотою до 1,8—1,9 м. Поховальна камера, безумовно, є імітацією житлової споруди. Спочатку її стіни та стеля були драпіровані тканиною — полотном рослинного походження рідкого плетіння, білувато-сірого кольору¹¹. Його рештки добре фіксувалися у нижній частині північної стіни, у південно-східному кутку, на багатьох речах, що знахо-

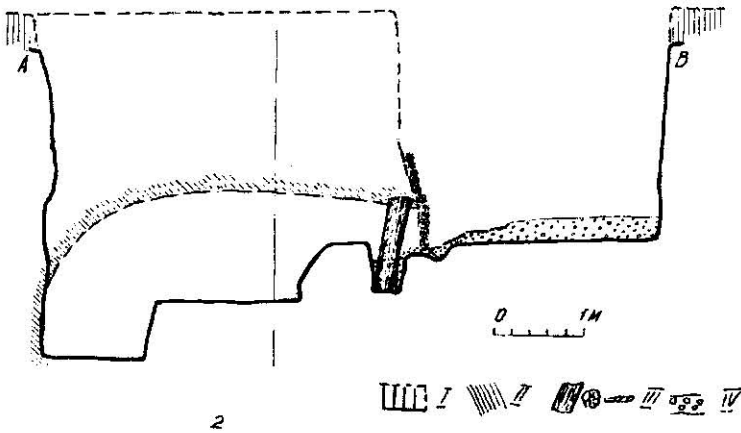
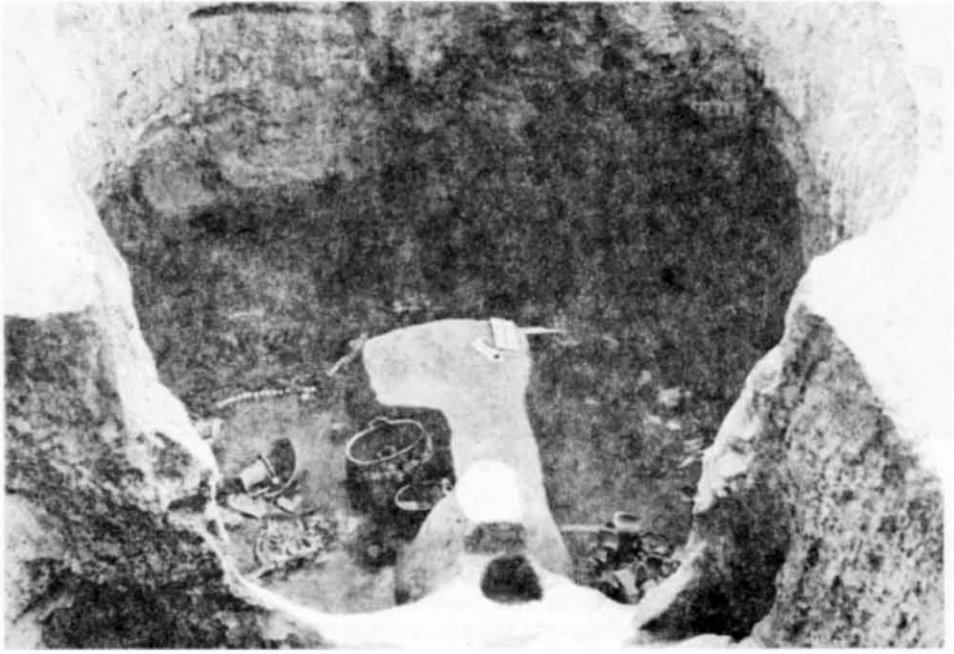

Рис. 2. Вид на поховальну камеру з боку вхідної ями (1) та розріз центральної могили (2). I — давній чорнозем; II — материк; III — дерево; IV — викид з могили коня.

дилися на дні. Тканина кріпилася за допомогою дерев'яних кілків, отвори від яких підквадратної форми було знайдено на різних рівнях стін. На північно-західній стіні вони утворювали майже рівну лінію. Зберігся відбиток одного кілка завдовжки 7,5, шириною грані 1 см, із загостреною нижньою та розширеною округлою верхньою частинами. Практично усю підлогу було спочатку вистелено циновками з очерету. Найкраще їх залишки збереглися у південно-західному кутку, північно-західній частині поверхні підлоги, під рядом предметів, що стояли на підлозі. Плетіння циновок пряме, досить рідке. Під окремими предметами зафіксовано залишки циновок із лубу.

Поховальну камеру, починаючи від входу, на більшу частину довжини, майже по центру було розділено фігурною материковою перегородкою (рис. 1; 2). Вона, ймовірно, імітувала якусь пічну споруду з підпрямокутною, підрізаною збоку та горизонтальною нагорі «топковою» конструкцією та досить широкою, близькою за формою до зрізаного конуса «трубою». Загальна довжина «печі» 2,4 м, «топкової» частини 1,6 м. Максимальна ширина останньої 1,4 м. Висота

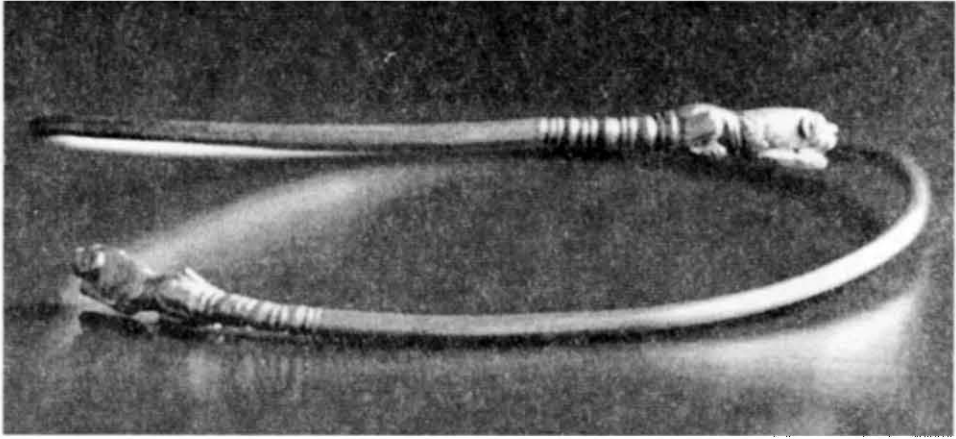

Рис. 3. Шийна гривна.

«топкової» частини від підлоги 0,64—0,66 м. Розміри основи «труби» 0,92×0,8 м, діаметр верхньої частини близько 0,5 м. Висота «труби» від рівня підлоги 1,24 м. Поверхня конструкції була ретельно заглажена і не мала слідів знарядь, якими її було вирізано. Перегородка ніби розділяла приміщення на дві частини: «господарську» — де було знайдено більшість речей, та «житлову», у межах якої розташовано поховання.

Похованого покладено біля північно-західної стіни, на дерев'яному помості довжиною 3,5 м, на ділянці довжиною 2 м (рис. 1). Ширина ділянки 1,4—1,6 м, помосту у деяких місцях — 0,8—1,15 м. Поміст являв собою викладку з 7 дубових дошок, які лежали на 7 поперечних перекладах. Реконструйована висота помосту 0,2 м. Місце, де знаходився померлий, спочатку було відділено від решти простору поховальної камери легкою шторою чи ширмою. Збереглися 2 залізні гаки, які колись були прикріплені до стелі, та смуга тліну між ними від тканини блакитного чи рожевого кольору, орнаментованої трикутниками. Тканина рослинного походження (льон, коноплі).

Кістяк чоловіка лежав випростано на спині, головою на північний захід. Руки простягнуті уздовж тулуба. Ноги прямі, одна ступня розвернута вправо. Вік небіжчика 45—50 р., зріст — близько 180 см. Це була людина фізично досить сильна, про що свідчить розвиненість верхніх кінцівок, шийного хребця. Причиною смерті, певно, стало руйнування лицьового відділу з правого боку.

Померлого було розташовано на товстій трав'яній підстилці прямокутної форми (2,1×1—1,1 м), що сягала у головах, де, очевидно, лежала «подушка», товщини 0,15—0,2 м. Судячи з незначних решток тканини на кістках, можна припустити, що небіжчик був одягнений у червоні штани та білий каптан. На черепі фіксувалися сліди тканини (?) червоного кольору, можливо, від головного убору. На шиї лежала масивна золота гривна в 1,5 оберти з фігурками левиць на кінцях (рис. 3). Кисть лівої руки стискала нижню частину короткого (54 см) одностороннього меча у дерев'яних піхвах із срібним наконечником і руків'ям, яке було обкладене золотом. Упритул до меча лежав горит, що фіксувався тліном від шкіри та дерева. Всередині знаходився сагайдачний набір — 94 стріли з бронзовими вістрями двох типів: 59 тригранних з довгою вузькою голівкою та опушеними кінцями граней, 35 трилопатемих з прихованою втулкою та злегка опущеними кінцями лопастей, залізні ніж та шило з руків'ями із кістки. Поряд з горитом, паралельно йому, частково перекриваючи його в нижній частині, лежали рештки дубового (?) сигмаподібного лука. Праворуч від небіжчика, на рівні ліктьового суглоба, знаходився бронзовий предмет у вигляді «виделочки». На підстилці з трьох боків від померлого покладено 4 ведмежих кігтя.

Поруч з небіжчиком, на помості, знаходилась решта його озброєння. У головах, зліва — рештки шкіряного сагайдака зі стрілами (85 екз.), що мали бронзові тригранні вістря, аналогічні описаним вище, та залізним ножом з кістяним руків'ям. Поруч — невеликий залізний гак, на якому, очевидно, спочатку висів сагайдак.

У нижній частині помосту, майже паралельно північно-західній стіні, купкою лежали спис та 5 дротиків. Ймовірно, спочатку вони знаходились на двох великих залізних гаках, закріплених у стіні. Від зброї збереглися залізні наконечники, втоки, тлін від древків. Довжина списа та дротиків до 2,3—2,35 м. У ногах небіжчика, між стінкою, дротиками та списом, лежали рештки другого шкіряного сагайдака із 87 стрілами з бронзовими тригранними вістрями описаного типу та залізний ніж із кістяним руків'ям. Зліва від похованого, починаючи від краю помосту в напрямку до входу, знаходилися різноманітні предмети. Біля краю помосту, проти ліктя небіжчика, на підлозі знайдено своєрідну

Рис. 4. Кубок зі сценами боротьби тварин.

«схованку» у вигляді глиняного підвищення, перекритого травою. Під ним, на рештках циновки з лубу, на боці лежала бронзова сітула з фігурними ручками та носиком-зливом, оформленим у вигляді голови лева. У середині знаходилися 2 срібні посудини чудової збереженості — килик із високими петельчастими ручками та фігурним піддоном та круглотілий келих. Тулуб келиха прикрашено сценами шматування оленя та бика орлино- та левоголовими грифонами, виконаними досить реалістично, у техніці високого рельєфу (рис. 4). На північному схилі «схованки», на шарі трави, стояла дерев'яна таця або блюдо з жертвовною їжею. Тут знайдено залишки деревного тліну, кістки коня, роги дикого козла (?) та залізний ніж з кістяним руків'ям. Поруч лежала курильниця — бронзова неглибока чашечка зі слідами нагару, недбало закріплена на довгому, загостреному низу, залізному стрижні. Між «схованкою» та курильницею знаходилась купка баранячих астргалів. Двадцять з них укладали нібито 2 паралельні викладки, розташовані перпендикулярно до входу.

Біля входу виявлено розвали двох червоноглиняних амфор з чаркоподібними ніжками, що спочатку стояли біля порогу, бронзовий фігурний килик з високими петельчастими ручками, бронзова напівсферична чаша з рештками овочів, зокрема бобових, та дикого часнику¹².

Біля нижнього краю поховального помосту лежали рештки жіночого головного убору із золота (начільна стрічка — метопіда та 54 бляшки-аплікації) і покривала, декорованого 34 великими округлими бляшками із зображенням Медузи Горгони та 54 дрібними бантикоподібними аплікаціями (рис. 5). Судячи з відбитків усередині бляшок, тканина головного убору була фіолетового, а покривала — червоного кольорів. У південно-західному куті цієї частини поховальної камери стояли поряд 5 пеньків (4 — дубові, 1 — сосновий). Між першим та другим пеньками знаходився шматок червоної свинцевої руди — крокоїту¹³. На другому пеньку лежав на боці чорнолаковий масивний канфар, на п'ятому — розтрошене чорнолакове блюдо.

Далі, у напрямку до входу, практично усю площу підлоги було заставлено

Рис. 5. Нашивні бляшки покривала.

речами, головним чином різноманітними посудинами. Поблизу південно-східної стіни знаходилися розвали двох великих амфор типу Солоха-І. У нижній частині амфор — сліди темного винного каменю.

Майже у центрі «господарської» половини на луб'яній циновці виявлено бронзовий лутерій. У ньому лежали рештки ритону: золота верхня обойма, срібний розтруб, фрагменти рогової основи (рис. 6). Золотий наконечник, прикрашений голівкою лева, було знайдено серед розвалу однієї із згаданих амфор.

За амфорами, біля входу, знаходилися рештки двох дерев'яних посудин: великої таці чи блюда підовальної форми з кінськими кістками та невеликої посудини округлої форми з вуглинками на дні. Кінські кістки були також і поблизу дерев'яної таці, на підлозі. Виходячи зі стану кісток, це жертвоне м'ясо поклали смаженим.

Безпосередньо прилягаючи до перегородки-«пічки», стояли 2 бронзові казани з яйцеподібним тулубом та петельчастими ручками, прикрашеними трьома виступами. Їх ніжки було спеціально вкопано в ямки. Казани були наповнені кістками тварин: у малому — коня, у великому — звареної цілою, молодої вівці. Останній був накритий тканиною¹⁶, викладка дна циновками з очерету¹⁷, використання залізних гаків для розвішування зброї, одягу та ін.¹⁸. Вказані риси, безперечно, відбивають прагнення будівників могили створити певну копію прижиттєвого помешкання небіжчика. Звичай класти до чоловічих поховань типово жіночі речі (у центральній могилі — це парадний головний убір та веретено) також відомий у скіфів¹⁹.

Вивчення кісткових решток головного похованого та охоронця (зокрема — краніології) вказує, що за антропологічними особливостями чоловіки-воїни, поховані у центральній могилі, входять до скіфської степової серії.

Щодо спорудження «схованки» для срібних посудин безпосередньо на підлозі поховальної камери, а не в самій підлозі чи стіні, як це широко практикувалося у скіфів, то, можливо, це свідчення пізніших хронологічних позицій рижанівської поховальної пам'ятки.

Разом з тим, центральна могила має окремі риси, не притаманні скіфському поховальному обряду, що є, найімовірніше, результатом впливу культурних традицій лісостепового правобережного населення скіфського часу на степовиків. У першу чергу, зазначене стосується материкової перегородки у поховальній камері, що імітує пічний пристрій. Перегородки у скіфських похованнях трапля-

ються рідко, а ті, що відомі (наприклад, у центральній катакомбі кургану Солоха²⁰), є звичайними розділовими стінками та ніяк не нагадують конструкцію, відкриту у нашому кургані. Проте слід відзначити, що подібні фігурні перегородки невідомі поки що і в лісостепових старожитностях скіфського часу. Розгашування у символічній «пічці» типових скіфських казанів, як уявляється, яскраво ілюструє зустріч та взаємодію у південній частині Правобережного Лісостепу населення двох світів, двох культур — скіфського кочового та місцевого землеробського.

Не характерним для скіфської степової обрядності є і спорудження у вхідній ямі катакомби ґрунтових могил для супровідних поховань, а тим більше — обкладання їх деревом. З іншого боку, могили у вигляді ґрунтових ям з обкладеними деревом

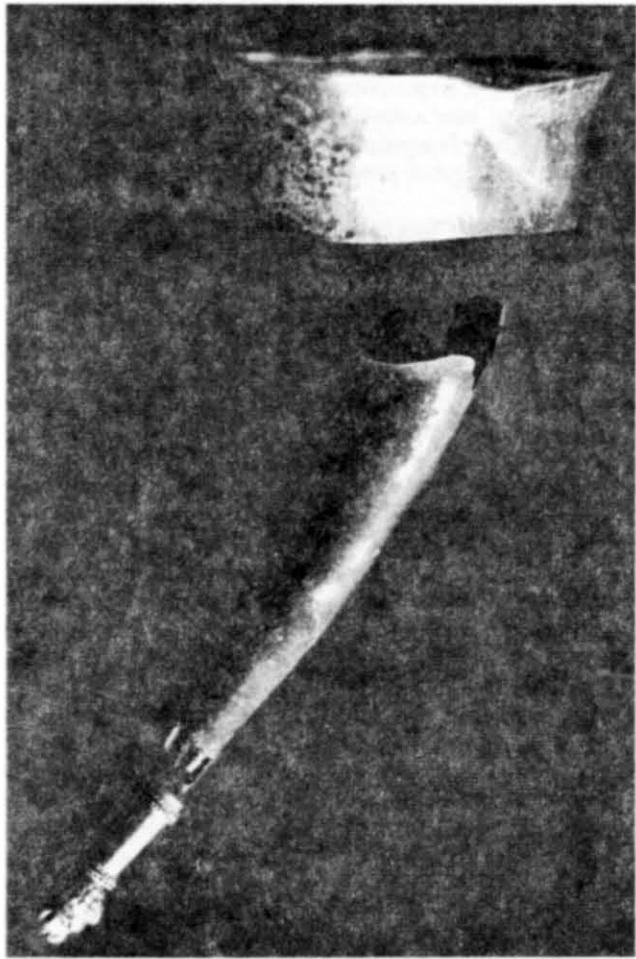

Рис. 6. Фрагменти ритону.

стінками є поширеним типом поховальних конструкцій Лісостепу²¹. Складається враження, що скіфи, поховані у Великому Рижанівському кургані, не були «учорашніми» прибульцями, а досить тривалий час мешкали у Лісостепу.

Кілька слів про соціальний статус скіфського вельможі, похованого в центральній могилі. За розмірами насипу — висота 7,6, діаметр 35 м (дані на 80-ті рр. XIX ст.) — наш курган можна віднести до 2-ої групи курганів скіфської степової еліти (за Б. М. Мозолевським)²². До неї, зокрема, входять Чмирєва Могила, Мелітопольський курган, Мордвинівські кургани, Страшна Могила та ін.

З іншого боку, слід підкреслити, що у Лісостеповому Правобережжі наприкінці V — початку III ст. до н. е. не було традиції зведення таких величезних надмогильних насипів, як це було у Степовій Скіфії²³. У цьому відношенні Великий Рижанівський курган належить до числа найбільших надмогильних конструкцій вказаного часу Правобережного Лісостепу. Власне кажучи, з числа розкопаних тут, відомо лише 4 кургани, які можна порівняти з ним за розмірами. Усі вони досить віддалені один від одного територіально, являючи собою, очевидно, усипальниці знаті окремих скіфських племен: № 366 поблизу с. Текліно у середній течії р. Тясмин (висотою 7, діаметром 35 м); поблизу с. Васильків в уроч. Дар'ївка, у межиріччі Гнилого Тикича та Великої Висі (висотою 7,1, діаметром 45 м); № 13 поблизу с. Оситняжка, у верхів'ях Тясмину (висотою 8, діаметром 42 м); № 493 поблизу с. Іплінці у Лісостеповому Побужжі (висотою 8,5, діаметром 50 м)²⁴.

Про високий соціальний стан головного небіжчика Великого Рижанівського кургану свідчать і розміри могили (понад 30 м²), значна кількість різноманітних

речей, зокрема із дорогоцінних металів. Деякі з них мають аналогії серед інвентаря великих курганів Степової Скіфії.

Безумовно, важливим є також наявність у кургані впускного поховання молододі жінки, пов'язаної родинними зв'язками з головним небіжчиком. У ній вбачають одну із жриць знатних скіфських родів, а її поховання за кількістю та якістю супровідних речей оцінюють як наближене до категорії вищої скіфської аристократії²⁵.

Враховуючи викладене, а також ту обставину, що Великий Рижанівський курган є найбільшим курганом межиріччя Гнилого та Гірського Тикича, можна припустити, що у ньому похований племінний вождь чи номарх однієї з периферійних лісостепових областей, які увійшли у IV ст. до н. е. до складу Великої Скіфії²⁶.

Питання про дату центральної могили Великого Рижанівського кургану є непростим і дуже важливим. Ми висловимо лише деякі попередні міркування, орієнтуючись головним чином на речовий комплекс поховання. При цьому підкреслимо, що стратиграфія насипу кургану свідчить, що між здійсненням поховань у центральній та боковій могилах пройшло приблизно 3—4 роки²⁷. Іншими словами, обидва комплекси археологічно синхронні. На користь сказаного говорять і деякі речі поховального інвентаря абсолютно ідентичні або близькі між собою. Дана обставина має принциповий характер, враховуючи, що у боковому похованні було знайдено 3 персні з боспорськими статерами, час карбування яких визначається досить конкретно. Речі ж, які давали б таку ж точну абсолютну дату, у центральній могилі відсутні. Нагадаємо, що час двох статерів, використаних як шитки для перснів (знайдених у 1887 р.), визначається за Д. Б. Шеловим, 330—315 рр. до н. е.²⁸. Статер, використаний у персні, знайденому 1995 р., датується 314—296 рр. до н. е., тобто належить до групи більш пізніх монет. Вказана знахідка ще більше омолоджує дату бокового поховання. Незважаючи на те, що більшість речей поховального інвентаря бокового поховання і, перш за все бронзовий та срібний посуд, чорнолаковий канфар, знаходять аналогії у скіфських могилах 2-ої половини — кінця IV ст. до н. е., слід підкреслити, що майже всі вони носять сліди тривалого використання у вигляді ремонту та відсутності деяких деталей. Те саме стосується і імпортованих речей з центрального поховання: бронзова чаша та лутерій мають лише по одній ручці, чорнолаковий канфар дуже потертий. Таким чином, у світлі наведених вище даних, ми маємо припустити, що здійснення бокового поховання у Великому Рижанівському кургані відноситься не до кінця IV ст. до н. е. (330—300 рр. до н. е.), а, швидше за все, — до початку III ст. до н. е. Схоже, пропонована дата підтверджується наявністю у складі поховального інвентаря бокової могили сіроглиняного флакону з вузьким горлом²⁹. Такі посудини невідомі у скіфських похованнях IV ст. до н. е. З іншого боку, флакони, достатньо близькі за формою до рижанівського, широко розповсюджені у античних пам'ятках Північного Причорномор'я, починаючи з 1-ої третини III ст. до н. е. упродовж всього елліністичного часу³⁰. Як приклад, можна навести флакон у одному з поховань некрополя Ольвії, що належить до 1-ої половини III ст. до н. е.³¹, або посудину, знайдену на підлозі елліністичного будинку в Керкінитиді, у шарі, який надійно датується бронзовою монетою аналогічним часом³².

Враховуючи невеликий хронологічний розрив між здійсненням поховань у бічній та центральній могилах, можна припустити, що центральна могила також споруджена на початку III ст. до н. е. На користь сказаного свідчить і така обставина. Незважаючи на те, що більшість речей поховального інвентаря центральної могили (як і у випадку з боковим похованням) має аналогії у скіфських курганах 2-ої половини — кінця IV ст. до н. е., серед них є кілька знахідок, відомих і в пізніші часи. Округлі золоті підвіски з кільцями — прикраси жіночого головного убору — зрідка трапляються у скіфських похованнях. При цьому, якщо в одному випадку вони входять до складу інвентаря поховань, що сумарно датовані IV ст. до н. е. (курган № 2, жіноче поховання, Любимівські кургани; курган № 22, південна могила, Червоноперекопські кургани на Херсонщині³³), то в іншому — відомі у кургані скіфської знаті Кам'янська Близниці³⁴, який, судячи з клейма херсонської амфори, знайденої на тризні, може бути датований 300—285 рр. до н. е.³⁵. Це ж стосується і золотих платівок у вигляді Медузи Гор-

гони, що прикрашали жіноче покривало. Нам відомо 5 випадків, коли в комплексах було знайдено бляшки, подібні до рижанівських: центральна могила кургану Огуз; впускні поховання кургану Шульгівка³⁶, Десев³⁷, поховання № 2 Тетяниної Могили³⁸, а також поховання № 3 кургану Хомина Могила³⁹. Перші три належать до останньої третини IV ст. до н. е.⁴⁰. Поховання у Тетяниній Могили пропонується датувати серединою IV ст. до н. е.⁴¹. Поховання № 3 у кургані Хомина Могила (втім, як і весь курган) свого часу Б. М. Мозолевським було датовано кінцем IV — початком III ст. до н. е. До речі, бляшка з Хоминої Могили найбільш близька до рижанівських екземплярів. У похованні № 2 Хоминої Могили виявлено залізні деталі кінської вузди (вудила, псалії, нахрапник) ідентичні знайденим у центральній могилі Великого Рижанівського кургану, та, що має особливе значення, херсонеська амфора⁴² з клеймом, час якого визначається 300—285 рр. до н. е.⁴³.

Таким чином, археологічні реалії Великого Рижанівського кургану дозволяють визначити його дату в межах першої чверті III ст. до н. е. Зрозуміло, що подальший детальний аналіз усього комплексу, а також залучення даних вивчення матеріалів за допомогою природничих наук, дозволять говорити про його датування більш обгрунтовано.

Примітки

¹ Наприкінці XIX ст. нараховував понад 20 насипів, у наш час збереглося 9, решту — розпахано.

² *Ossowski G. Materyaly do Paleoetnologii Kurhanów ukraińskich I // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.*— 1888.— Т. 12.— С. 1—46.— Tabl. I—VIII; *Ossowski G. Wielki Kurhan Ryżanowski według badań dokonanych w latach 1884 i 1887.*— Krakow, 1888.— 52 s.— VI tabl.

³ *Алексеев А. Ю. Скифская хроника.*— СПб., 1992.— С. 154, 155, 157.

⁴ *ОАК за 1890 г.*— СПб., 1893.— С. 51; *Самоковасов Д. Я. Могила Русской земли.*— М., 1908.— С. 79.

⁵ *Скорый С., Хохоровски Я. Большой Рыжановский курган — усыпальница скифской степной элиты в украинской Лесостепи (к истории раскопок и перспективам исследования) // Україна — Греція: історія та сучасність.*— К., 1995.— С. 15—17.

⁶ *Chochorowski J., Skoryj S. Wielki Kurhan Ryżanowski w swietle aktualnej oceny badań Godfrida Ossowskiego // MSROA.*— 1996.— Т. XVI.— С. 119—127.

⁷ Створена на основі договору про наукове співробітництво між ІА НАНУ та ІА Ягелонського університету в Кракові. Керівники: з українського боку — С. А. Скорий, з польського — Я. Хохоровські. У 1996 р. до робіт експедиції приєднався Краківський археологічний музей (Я. Ридзевські).

⁸ *Скорый С., Хохоровски Я., Григорьев В. Начало раскопок Большого Рыжановского кургана // Україна — Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва.*— Маріуполь, 1996; *Chochorowski J., Grigor'ev V., Skoryj S. Badania wykopaliskowe Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego w Ryżanowce na Ukrainie // MSROA.*— 1996.— Т. XVII.— С. 239—261.

⁹ Антропологічні визначення доктора Х. Гломба (відділ антропології Інституту зоології Ягелонського університету).

¹⁰ Палеозоологічні визначення к. і. н. О. П. Журавльова (Інститут археології НАН України).

¹¹ Визначення решток тканин здійснила Н. Ю. Бредіс (науковий співробітник сектору фізичних досліджень Національного науково-дослідного реставраційного центру України).

¹² Визначення д. б. н. В. В. Прогопової, к. б. н. С. Л. Мосякіна, Л. І. Крицької, М. В. Шехвери (Інститут ботаніки НАН України).

¹³ Визначення геолога В. В. Романюка. Місце виявлення цієї руди — Урал.

- ¹⁴ *Ольховский В. С.* Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.).— М., 1991.— С. 151.
- ¹⁵ *ОАК* за 1913—1915 гг.— Пг., 1918.— С. 137; *Мозолевский Б. Н.* Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // *Скифия и Кавказ*.— К., 1980.— С. 154; *Ольховский В. С.* Указ. соч.— С. 38.
- ¹⁶ *Лесков О.* Скарби курганів Херсонщини.— К., 1973.— С. 142; *Ольховский В. С.* Указ. соч.— С. 32.
- ¹⁷ *Шилов В. П.* Золотой клад скифского кургана // *Археологические раскопки на Дону*.— Ростов-на-Дону, 1962.— С. 64.
- ¹⁸ *Шилов В. П.* Золотой клад...— С. 64; *Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 99, 101; *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Чертомлык.— К., 1991.— С. 61, 63; *Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е., Чередниченко Н. Н.* Бердянский курган // *РА*.— 1994.— № 3.— С. 143, 144.
- ¹⁹ *Мозолевський Б. М., Білозір В. П., Василенко В. А.* Дослідження Соболевої Могили // *АДУ* 1991 р.— Луцьк, 1993.— С. 72; *Клочко Л. С.* Про один скіфський звичай // *Музейні читання*.— К., 1995.— С. 21—23.
- ²⁰ *Манцевич А. П.* Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 10—11.— Рис. 4.
- ²¹ *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи Днепропровского Лесостепного Правобережья.— К., 1989.— С. 27—49.
- ²² *Мозолевський Б. М.* Товста Могила.— К., 1979.— С. 152; *Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Мелитопольский курган.— Прилож. 4.
- ²³ *Скорый С. А.* Курган Переп'ятиха.— К., 1990.— С. 107.
- ²⁴ *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи...— С. 4.— Рис. 1, С. 210, 224, 240; *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 286.
- ²⁵ *Бессонова С. С.* Религиозные представления скифов.— К., 1983.— С. 74; *Бессонова С. С.* Щодо одного скіфо-еллініського культу IV ст. до н. е. // *Дослідження старожитностей України*.— К., 1993.— С. 5; *Клочко Л. С.* Скіфський жіночий костюм.— Автореф. дис... канд. іст. наук.— К., 1992.— С. 7.
- ²⁶ *Скорый С. А.* Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії).— Автореф. дис... докт. іст. наук.— К., 1996.— С. 42—44.
- ²⁷ *Chochorowski J., Grigor'ev V., Skoryj S.* Badania...— S. 257.
- ²⁸ *Шелов Д. Б.* Монетное дело Боспора в VI—II вв. до н. э.— М., 1956.— IV, 32.
- ²⁹ *Ossowski G.* Wielki Kurhan Ryżanowski...— Tabl. IV, 3.
- ³⁰ *Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического периода.— К., 1974.— С. 108.
- ³¹ *Зайцева К. И.* Местная керамика Ольвии эллинистического времени (курильницы и амфоры) // *ТГЭ*.— 1962.— Т. VII.— С. 187.— Рис. 5.
- ³² *Кутайсов В. А.* Эллинистический дом Керкинитиды // *СА*.— 1987.— № 1.— С. 172, 175.— Рис. 6, 4.
- ³³ *Лесков О.* Скарби курганів...— С. 36, 79.
- ³⁴ *Андросов А. В., Мухопад С. Е.* Скифский аристократический курган «Каменская Близна» // *Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья*.— Днепропетровск, 1987.— С. 65.— Рис. 5, 11.

³⁵ Кац В. И. Керамические клейма Херсонеса Таврического.— Саратов, 1994.— С. 76.— Табл. VII, 1—16, 2.

³⁶ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. // САИ.— Вып. Д1-27.— М., 1970.— С. 48, 207.— Табл. XLI, 500б, 498в.

³⁷ ОАК за 1897 г.— СПб., 1898.— С. 32.— Рис. 98.

³⁸ Мурзин В. Ю., Полін С. В., Ролле Р. Скифський курган «Тетянина Могила» // Археологія.— 1993.— № 2.— С. 91.— Рис. 5, 13.— С. 93.

³⁹ Мозолевский Б. Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности.— К., 1973.— С. 233.— Рис. 3, 8.— С. 231.— Рис. 37, 6.

⁴⁰ Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— С. 156, 157.

⁴¹ Мурзин В. Ю., Полін С. В., Ролле Р. Скифський курган...— С. 100.

⁴² Мозолевский Б. Н. Скифские погребения...— С. 229.— Рис. 35.— С. 234.

⁴³ Кац В. И. Керамические клейма...— С. 51, 76.— Табл. XXII—XXIII.

С. А. Скорый, Я. Хохоровски, В. П. Григорьев, Я. Рыдзевски

ЦЕНТРАЛЬНАЯ МОГИЛА БОЛЬШОГО РЫЖАНОВСКОГО КУРГАНА

Исследованное Украинско-Польской экспедицией в 1996 г. погребение скифской знати избежало ограбления. Могила представляла собой катакомбу площадью более 30 м². Во входной яме находились сопровождающие захоронения — охранника и коня с деталями упряжи.

Погребальная камера имитировала жилое помещение, разделенное в центре материковой фигурной перегородкой, напоминающей печь. Пол был выстлан циновками из камыша и луба, стены и потолок драпированы тканью.

Погребенный (мужчина знатного происхождения 45—50 лет) лежал на деревянном помосте в сопровождении многочисленных вещей, в том числе из драгоценных металлов, и обилия жертвенной пищи. Особый интерес представляют золотые украшения женского парадного головного убора и серебряный кубок, украшенный сценами, выполненными в скифском зверином стиле.

Погребение предварительно датируется 1-ой четвертью III в. до н. э. Есть основания считать, что знатный покойник являлся главой (номархом?) одной из южных лесостепных областей (междуречье Гнилого и Горного Тикича), вошедших в состав Великой Скифии в IV в. до н. э.

S. N. Skory, Ya. Khokhorovski, V. P. Hryhoriev, Ya. Rydsevski

CENTRAL GRAVE OF THE GREAT RYZHAVSKY BURIAL MOUND

The paper focuses on burials of Scythian nobles investigated by joint Ukrainian and Polish expedition in 1996; the grave was not robbed. The grave was a kind of catacomb that occupied a floor space of 30 square meters. There were additional burials of a guardian and a horse with the details of harness in the entrance pit of the grave.

The burial room was made in a form of apartment divided into two parts by figured partition made of subsoil; the partition resembles a furnace. The floor was covered with mats made of reed and bast; the walls and the ceiling were draped with cloth.

The deceased nobleman (45-50 years old) was lowered on the wooden podium and accompanied by a lot of belongings including those made of precious metals and by a parting food. It is worth mentioning golden decorations for a female formal headdress and silver goblet ornamented with the scenes in the Scythian Animal Style.

The burials are preliminary attributed to the first quarter of the third century BC. There are strong grounds for believing that the deceased nobleman was a head (Nomarh?) of one of the Southern Forest-Steppe Region (between Hnyly Tikych River and Hirsky Tikych River) included into the Great Scythia in the fourth century BC.

Одержано 16.07.97